

**Bírálat**  
**Szirák Péter „Örkény István”**  
**című akadémiai doktori disszertációjáról**

Szirák Péter „pályaképnek” nevezi alcímében az Örkény István munkásságáról benyújtott disszertációját, amely könyvalakban a Palatinus Kiadónál jelent meg 2008-ban, egy olyan kiadónál tehát, amely elsősorban a nagyközönség számára jelentet meg könyveket, nagyjából szépirodalmi műveket, többek közt éppen Örkény István műveit. Ez arra vall, hogy a szerző olyan pályaképet készített Örkényről és nyújtott be aztán nagydoktori disszertációként, amely, mint a fűlszöveg utal is rá, szándéka szerint „élvezetes olvasmány és az oktatásban is jól használható kézikönyv”. Eltekintve a műelemzések néhány olyan részletétől, ahol a szövegezés, nem mindig indokoltan, mégiscsak átbillen a szakzsargon túlzó használatába, ez a szándék meg is valósul a könyvben. Ugyanakkor, ezzel a szándékkal egyáltalán nem ellentmondásban, Szirák műve, nem utolsó sorban éppen a szövegelemzések irodalomelméleti megalapozottságának köszönhetően, korszerű szaktudományos monográfiaként is olvasható, azaz mintául szolgálhat ahhoz, hogy a kortárs irodalomtudományos elméletek fényében hogyan lehetséges egy írói pályakép elkészítése. A disszertáció egyik fő erényének így tehát azt tartom, hogy a szaktudomány és az ún. tudományos ismeretterjesztés képlékeny és pontatlan fogalmait felülírva, e kétfajta megközelítési mód áldatlan ellentéteit hatálytalanítva jött létre, és úgy tesz eleget a szakszerűségnek, hogy közben érdekes és közérthető is, úgy törekszik teljességre, hogy közben tömören szerkeszt, és nem vész el a részletekben. Adott esetben persze, filológiai vizsgálatok tárgyaként e részletek nagyon is fontosak és további kutatásra érdemesek lehetnek

A munka egy másik kiemelendő érdeme, hogy a pályakép az elsők között tekinti át monografikus igénnyel a közelmúlt egy jelentékeny írójának

munkásságát. A II. világháború utáni korszak számos fontos szerzőjéről készült már kismonográfia, mint amilyenek az egykori Szépirodalmi „Arcok és vallomások” című sorozatának, az Akadémiai Kiadó, ill. a Balassi Kiadó „Kortársaink” című sorozatának vagy a Kalligram Kiadó „Tegnap és ma. Kortárs Magyar Írók” című sorozatának a kötetei, de ezek – részben még élő írókról – eleve csak első, bevezető megközelítési kísérletek lehettek. Ilyen munka készült már korábban Örkényről is, Lázár István, Simon Zoltán és Szabó B. István kötetei. Szirák pályaképe mindegyikükénél nagyobb igényű és teljesebb összefoglalás, és polemizáló részleteit is beleértve pontosabb és megalapozottabb is azoknál.

Szirák módszere nagy vonalakban a pályaképek hagyományos, kanonizált sémáját követi. Kronologikus rendben halad végig Örkény életén és munkásságán, rendszeresen kitér az író sorsát oly végzetes erővel befolyásoló történelmi és kultúrpolitikai körülményekre, és az egyes művekről sokrétű értelmező szövegelemzéseket közöl, amelyek terjedelem és mélység tekintetében nagyjából megfelelnek a művekről kialakult konszenzusnak. Az életmű arányai, az egyes művekről megfogalmazódó esztétikai értékítéletek csak helyenként és kis mértékben módosulnak ahhoz az Örkény-képhez képest, amely az utóbbi évtizedek szakirodalmában kirajzolódott. Lényeges hozadéka mégis Szirák kutatásának, hogy Örkény munkásságát a korábbi vizsgálatoknál szorosabb összefüggésbe hozza az életrajzi és a történelmi kontextussal, valamint hogy az elemzések olyan jelentéstani nyitottságot és rétegzettséget tárnak fel a szövegekben, amely meggyőző tudományos magyarázatul szolgálhat az Örkény-művek időtálló érvényéhez.

Bár a kortárs irodalomtudományos szövegelemzés igyekszik mindenekelőtt maguknak a szövegeknek az immanens poétikai összefüggéseire koncentrálni, Szirák Péter teljes joggal belátta, hogy Örkény pályájáról szólva megkerülhetetlen az életrajzi és politikatörténelmi háttér felrajzolása. Az Örkény-monográfusnak legalább három korszakra, illetve történelmi helyzetre

vonatkozóan kell alapos ismeretekkel rendelkeznie: először is a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájáról, illetve a magyar hadifoglyok szovjetunióbeli sorsáról kell mindazt megtudnia, ami Örkény sorsát is közelről érintette – az idevágó tudnivalókra annál nagyobb nagyobb szükség van, mivel hogy Örkény a *Lágerek népében* és *A holtak hallgatásában*, továbbá számos novellájában és egypercesében közvetlenül is foglalkozott ezekkel a témákkal. Ismernie kell továbbá a Rákosi-korszakot, különös tekintettel annak irodalom- és kultúrpolitikájára, és tájékozottnak kell lennie az '56-os forradalmat követő megtorlások, az írók, értelmiségiek elhallgattatására, megosztására, majd megnyerésére irányuló politikai manőverek tárgyában. Szirák néhány kiemelt és a jegyzetekben bőségesen idézett forrásmunka alapján tájékozódott ezekről a történelmi eseményekről. A háborús időkre nézve az Örkény által is felhasznált Nemeskürty-könyvre és Ungváry Krisztián történeti munkájára, valamint Örkénynek magának az idevágó írásaira és emlékezéseire támaszkodott. Az írók és a hatalom 50-es évekbeli viszonyának szövevényes kérdéseiben Standeisky Éva alapvető munkáira bízta magát. Feltűnő, hogy a névmutató tanúsága szerint Örkény felesége, Radnóti Zsuzsa és az Örkény-szakirodalom két fontos szerzője, P. Müller Péter és Simon Zoltán mellett Standeisky Éva a pályakép legtöbbször idézett forrása. Aligha vitás, hogy jelenleg az Örkény pályaképét közelről érintő történelmi-politikatörténeti kérdésekről Ungváry Krisztián és Standeisky Éva idézett összefoglaló műveiből lehet a legtöbb hiteles információt meríteni. Szirák, az irodalomtudós tehát az Örkény pályáján meghatározó szerepet játszó történelmi viszonyokat önállóan nem kutatta, hanem ezekben a kérdésekben rábízta magát forrásaira. Ez igazolható eljárás, és én itt csak mint tényt állapítom meg. Ha a dolgozat idevágó szakaszaiban valami mégis vitatható vagy hiányos lenne, azt csak történész állapíthatná meg további forráskutatás alapján. Mindenesetre Sziráknak ez a félig-meddig kényszerű, de, ismétlem: az irodalomtudós számára úgyszólván egyedül lehetséges eljárása két dologra is felhívhatja a figyelmet. Egyrészt arra a fentebb már érintett körülményre, hogy

bár a kortárs irodalomelméletek olykor kissé dogmatikusan érvényesülő követelményei ezt kívánnák, a közelmúlt magyar irodalmát számos szerző esetében nem lehet – ahogy persze a távolabbi múlt legtöbb magyar írójánál sem – elkülöníteni a történelmi kontextustól, még akkor sem, ha rég túl vagyunk már az alap és felépítmény közvetlen kölcsönhatását tételező marxista felfogáson. Másrészt arra, hogy bár Szirák könyve nyomán, nem utolsósorban éppen a történeti adalékok és az Örkény-szövegek egymásra vetítésének fényében, sok újat megtudunk az életrajz és az életmű kortörténeti feltételezettségéről, az Örkény és kortársai pályáját közvetlenül érintő történelmi körülmények feltárása bizonyára még nem tekinthető lezártnak.

Összefügghet ezzel, hogy míg a történeti kontextust Szirák Péter a források alapján igyekezett kellően figyelembe venni, más téren megtartóztatta magát olyan feltételezésektől, amelyek hasonlóképp nem feltétlenül tartoznak a kompetenciájába. Arra gondolok, hogy vajon pszichológiai vagy morális szempontból interpretálhatók-e Örkény pályájának képtelen fordulatai, és hogy ez feladata lehetett volna-e ennek az irodalomtudományos munkának. Örkény „úri amatőrként” indult, Kosztolányi és Márai követőjeként, és bár a harmincas évek baloldali reformelképzelései is megérintették, a marxizmushoz és a kommunista párthoz nem volt semmi köze. Az első nagy fordulat akkor történt pályáján, amikor munkaszolgálatos katonaként szovjet hadifogságba esett, és itt csakhamar a sztálinista ideológia hithű képviselője lett. Ezt a fordulatot Szirák Örkény személyes emlékezései, illetve a *Lágerek népe* alapján írja le és értelmezi (39-48. o.). Az értelmezés kísérletet tesz a történetek elfogulatlan megértésére, utalva mindenesetre arra, hogy Örkény később sem tudott vagy akart mindenre emlékezni, illetve, hogy a *Lágerek népe* szövegén részben kényszerből, részben önszántából sokat változtatott az idők folyamán. A fogságból hazatérve látszólag őszinte kommunista meggyőződésből és a Rákosi-rendszer kedvezményezettjeként részt vállalt a proletárdiktatúra propaganda-

gépezetének működtetésében. Szirák itt is pontosan és tárgyilagosan írja le az ekkor született írások sematikus hatásmechanizmusát.

Ezután a „Ballada a világ valóságatlanságáról” című fejezet azokkal az Örkény-írásokkal foglalkozik, amelyek 1954 és 1956 között keletkeztek. A *Hóviharban* című, 1954-ben megjelent elbeszéléskötet „megszerkesztése – írja a szerző – s erről árulkodik a meglehetősen ’vonalas’ bevezető írás is, még egy olyan üdvtörténeti értelmű ’erkölcsi önéletrajz’ összeállítását célozta, amely az ’elnyomástól’, az ’írói gyöngeségtől’, a ’kiutat kereső reménytelenségtől’ a ’szocialista realista szemlélet’ igazolásra nem szoruló magasabbrendűség vezet. Ám ez a biztonsági keret olyan írásokat is körbefog, amelyek már tárgyuknál és megalkotottságuknál fogva is kifelé mutatnak a sematizmus zárt rendszeréből.” Szirák ilyen és hasonló, tárgyias mondatokban, alapvetően a mindenkori írások mentén, ha módjában áll, Örkény vallomásait is segítségül hívva írja le azokat a fejlődési vagy átváltozási folyamatokat, amelyek mélyén minden bizonnyal súlyos lelki, morális, alkotói gondok is lappangtak. Nem lehet véletlen, hogy 1953 és 1956 között Örkény több nagyobb szabásúnak ígérkező íraskísérlete is félbeszakadt (*A Bónis család*, *Három nap az Aranykagylóban* – Déryvel közösen –, *Babik*). Általában sok a töredék, az átírás, az újraírás Örkény pályáján, és ezek háttérében aligha csak cenzurális tilalmak és megélhetési okok rejlettek. Az ’56 utáni öt éves szilencium olyan súlyos mélypont volt Örkény életében, hogy ami azután 1962/63 és 1966/67 között következett, az megint nehezen feldolgozható – ugyanakkor persze a világképébe jól beleillően abszurd – fordulatot jelenthetett számára. Szirák idézi Örkény egy levelét 1965-ből: „A kisregénynek – a *Macskajáték*ról van szó – is biztos sikere volt, úgyhogy helyzetem gyökeresen megváltozott, volt egy hosszú beszélgetésem Aczéllal, igen kellemesen, és ennek eredményeképpen megjött a szerződés a Szépirodalmitól egy novelláskötetre, és mindjárt másnap az útlevelem.”

Szirák – ismétlem: az Örkény-szövegek és korabeli levelek, újságcikkek alapján – regisztrálja a pálya alakulását, de nem értelmezi, kommentálja

pszichológiai, még kevésbé morális szempontból. Nyilvánvaló, hogy illetéktelennek tekinti magát bármiféle magyarázatra, ítékezésre, azonkívül forrásai se nagyon lettek volna hozzá. Örkény ritkán vallott közvetlenül önmagáról, akkor sem a korabeli nyilvánosság számára, műveinek lényeges sajátossága pedig, hogy áttételesek, példázatosak, parabolikusak. A 108. oldalon található 174. sorszámú jegyzet, egy 1974-es beszélgetés Brády Zoltánnal mindenesetre fontos adalékot közöl: „A rezsim által hosszú évekre elhallgatott egykori újholdas barátai (Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Pilinszky János és Mészöly Miklós) iránt ’megtört’ szolidaritását is szóba hozza egy helyütt Örkény: ’Olyan vakság volt bennem, amit mindmáig szégyellek’.” Erről szeretne az ember többet megtudni, kérdés, hogy lehetséges-e.

Az Örkény módszeréhez hasonló áttételességgel valamit mégis megtudhatunk Sziráktól. A pályakép szerint Örkény inkább groteszk, mintsem abszurd művek írója. Az európai abszurd kontextusába helyezve Örkény műveit Szirák nyilvánvaló különbséget lát köztük és Beckett vagy Mrozek művei között. Míg ez utóbbiaknál a lét értelmetlensége eredendő, mondhatni egzisztenciális, Örkénynél szerinte feltételes, azaz a szereplők viselkedése mindig egy adott perspektivikus érték- és kódrendszer szerint motivált. „A háborús (az ötvenes, sőt a hatvanas évekre is ráérthető militarista-totalitárius) világrend viszonyaiból származik. Vagyis a drámai szituáció nem egy már mindig is meglévő abszurd léthelyzettel, hanem az emberi viszonylatok és cselekvések által mindegyre romló világállapottal hozható kapcsolatba.” Ez fontos felismerés, és némileg arra is magyarázatul szolgálhat, hogy a „romló világállapot” ellenére mi éltette Örkényben a bizalmat. „Örkény azok közé tartozott – olvasható a 306. oldalon –, akik átélve a negyvenes-ötvenes éveket hajlottak elismerni a konszolidálódott Kádár-rendszer viszonylagos, de létező érdemeit.” Ehhez a mondathoz megint csak egy hosszú jegyzet tartozik, amely a fentebb már idézett 1974-es Brády-beszélgetésre hivatkozik. Itt többek közt azt mondja Örkény: „...ha választani lehet, azt a hatalmat választom, amely a

szükségesnél, az okvetlen szükségesnél nem okoz több szenvedést az embereknek. És mikor ön bennem azt a tendenciát keresi, amely ezt a gyanakvást (ti. a hatalom irántit) eloszlatja, és helyébe a nem is vitatható bizalmat ültette, akkor ez az a felismerés, ami hosszú évek, sokszoros próbák és ellenpróbák alatt kialakult.” Ugyanebben a jegyzetben Szirák egy 1976-os, Bertha Bulcsuval folytatott beszélgetésből még ezt is idézi: „Eleget tiltakoztam életemben ahhoz, hogy kimondhassam, most ésszerű és a jóra törekvő vezetés alatt élünk, de még ez is húzódozik a nyilvánosságtól és a nyilvános vitáktól.”

Nincs okunk kétségbe vonni, hogy Örkény ezt akkor őszintén így gondolta, de ugyanakkor mai távlatból azt is kimondhatjuk – és Szirák ezt inkább csak kimondatlanul sejteti –, hogy Örkény bizalma a konszolidálódott Kádár-korszak iránt sok tekintetben illuzórikus volt. Szirák igen éleselméjűen elemzi, hogy a hetvenes évek drámái, a *Vérrokonok*, a *Kulcskeresők*, a *Forgatókönyv* milyen koncepcionális, stílári és dramaturgiai hibák miatt nem érik el a *Tóték* és a *Macskajáték* művészi színvonalát, szemantikai gazdagságát – mellesleg ezzel a magyar színházi hagyományban élő Örkény-képet is kikezdve –, de odáig nem jut el, hogy e darabok felemásságát, szerkezeti zavarait összefüggésbe hozza Örkény politikai illúzióival, illetve felemás abszurd-felfogásával. Kérdés persze, hogy csakugyan van-e összefüggés köztük.

Befejezésül még annyit, hogy feltűnő, Szirák milyen szokatlanul sokat bíz a lábjegyzetekre. Ezekben a lábjegyzetekben rendszeresen és hosszan közöl további részleteket az éppen tárgyalt témáról, vagy idéz magától Örkénytől leveleket, önéletrajzi feljegyzéseket, beszélgetéseket, illetve a szakirodalomból a korra vagy az éppen szóbanforgó Örkény-művekre vonatkozó megállapításokat. Ezek a szövegidézetek és hivatkozások hol megerősítik, olykor megismétlik a főszövegbe foglalt állításokat, hol olyan fontos és érdekes részletekkel egészítik ki őket, hogy nem mindig világos, miért kerültek lábjegyzetbe. Nem kis túlzással azt mondhatnám, hogy ez az eljárás úgyszólván Esterházy *Termelési regényének* lábjegyzet-technikáját juttatja eszünkbe. Mivel a műelemzések során

sok és viszonylag hosszú szövegszemelvény is szolgálja az érvelést, Szirák könyve – megint csak nem kis túlzással szólva – úgyszólván egyfajta Örkény-readerként is olvasható, olyan szövegmontázsként, amely a szerző törzsszövegén kívül bőséges kínálatot nyújt magukból az Örkény-szövegekből, illetve a róluk szóló szakirodalomból. Mivel az átlagolvasó hajlamos figyelmen kívül hagyni az apró betűs lábjegyzeteket – persze ha olvas egyáltalán írói pályaképet, de talán éppen a népszerű Örkényről olvas –, sok érdekes részlet mehet számára így veszendőbe. Én magam mint szakmabeli és opponens természetesen gondosan elolvastam a lábjegyzeteket, és néha azon kaptam magam, hogy jobban érdekelnek, mint a főszövegnek azok a mondatai vagy bekezdései, amelyekhez fűződnek. Végeredményben nem világosodott meg előttem eléggé, hogy Szirák Péter milyen érvelési stratégia szerint osztotta el anyagát törzsszövegre és jegyzetekre.

Ezek a megjegyzések, amelyek egyébként is inkább csak reflexiók, mint kifogások, a legkevésbé sem befolyásolják azt az álláspontomat, hogy Szirák Péter Örkény-monográfiája értékes tudományos munka, amelynek eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktori címe megszerzéséhez és a nyilvános védés kitűzéséhez.

2011. március 27.

dr. Györffy Miklós

egyetemi tanár

ELTE Bölcsészettudományi Kar

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet